







# اخلاق مهجاری

ریشه‌های حقوق بین‌الملل اسلامی  
در اندیشه فقیهان قرن دوم هجری  
مرتضی رحیمی نژاد

با پیشگفتار ویراستار مجموعه محمد جعفر امیر محلاتی

سرشناسه: رحیمی نژاد، مرتضی، ۱۳۴۷-  
عنوان و نام پدید آور: اخلاق مهار جنگ/مرتضی رحیمی نژاد؛  
با پیشگفتار سرویراستار مجموعه محمدجعفر امیرمحلّاتی.  
مشخصات نشر: تهران: روزنه، ۱۴۰۲ -  
مشخصات ظاهری: ج.؛ ۵/۱۴×۵/۲۱×۵ س.م.  
شابک: ج. ۱: ۴-۵۵۹-۲۳۴-۶۲۲-۹۷۸-  
وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا  
یادداشت: کتابنامه.

مندرجات: ج. ۱. ریشه‌های حقوق بین‌الملل اسلامی در اندیشه فقیهان قرن دوم هجری

موضوع: جنگ — جنبه‌های اخلاقی — تاریخ

War -- Moral and ethical aspects -- History

International law (Islamic law) حقوق بین‌الملل اسلامی

\*Jihad (Islamic law) جهاد (فقه)

War (Islamic law) جنگ (فقه)

\* Faqihs فقیهان

شناسه افزوده: محلّاتی، محمدجعفر، ۱۳۲۱ -، مقدمه‌نویس

رده‌بندی کنگره: ۷۲۲

رده‌بندی دیویی: ۱۷۲/۴۲

شماره کتابشناسی ملی: ۹۴۷۲۴۵۵



# اخلاقِ مهارِ جنگ

دفتر اول

ریشه‌های حقوق بین‌الملل اسلامی  
در اندیشه فقیهان قرن دوم هجری

مرتضی رحیمی نژاد

طرح جلد: حمید اقدسی یزدلی

چاپ اول: ۱۴۰۳

قیمت: ۲۱۰۰۰۰ تومان

چاپ و صحافی: پردیس‌دانش

آدرس: خیابان مطهری، بالاتر از خیابان شهید بهشتی، کوچه نادر، پلاک ۳، واحد ۲، انتشارات روزنه

تلفن: ۸۶۱۳۴۵۳۸ - ۸۸۷۲۳۹۰۲ ایمان: ۸۸۷۲۱۵۱۴

سایت: [www.rowzanehnashr.com](http://www.rowzanehnashr.com)

rowzanehnashr

rowzanehnashr

ISBN: 978-622-234-559-4

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۳۴-۵۵۹-۴

تمام حقوق برای ناشر محفوظ است

تقدیم به ارواح چهار هزار کودک بیگناه غزه که در  
بی‌اخلاقی جنگ رژیم صهیونیستی بر ضد فلسطینیان  
در اکتبر ۲۰۲۳ به شهادت رسیدند.



# فهرست

۱۱	پیش‌گفتار.....
۱۱	عربانی اخلاق در جنگ.....
۱۳	شمای کلان تاریخ اخلاق جنگ.....
۱۴	مشارکت فرهنگ‌های ابراهیمی و رومی در نظریه‌ی جنگ عادلانه.....
۱۶	دو تحوّل عمده در استقلال عدالت درون جنگ از عدالت برون جنگ.....
۱۷	مکاتب اخلاق مهار جنگ و گزاره‌های جنگ عادلانه.....
۱۹	اخلاق جنگ در سنت اسلامی.....
۱۹	تلاش فقیهان مسلمان برای صورت‌بندی اخلاق و اجرایی‌کردن حقوق انسانی در جنگ.....
۲۱	سه رویکرد به جنگ در سنت اسلامی.....
۲۳	هنجار مشترک ابراهیمی در توجیه جنگ: مسئله‌ی عدل الهی.....
۲۴	نگرش راهبردی در اشاعه و تحکیم اخلاق جنگ و خلاءهای نهادی مربوطه.....
۲۶	اهمیت کتاب حاضر.....

۳۱	فصل اول: «کتاب السیر» سرآغاز نگارش فقه جنگ.....
۳۱	پیش‌گفتار.....
۳۱	۱. ترابط فقه و اخلاق جنگ.....
۳۲	۲. الگوی هایبیلی.....
۳۴	گفتار اول: معناشناسی جهاد و سیر.....
۳۴	۱. جهاد.....
۳۹	۲. نیبیر.....
۴۴	گفتار دوم: نخستین نگارندگان کتاب السیر.....
۴۴	۱. زید بن علی بن الحسین.....
۴۷	۲. محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بن علی ابن ابی طالب.....
۵۱	۳. ابوعمرو عبدالرحمان الازعاعی.....
۵۶	۴. ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفزاری.....
۶۱	فهرست کتاب السیر.....
۶۸	۵. محمد بن الحسن الشیبانی.....
۶۸	فقه کوفی (مدرسة الرأی).....

## ۸ ❖ اخلاقِ مهاری جنگ

۷۲	شیبانی، فقیهی سرشناس
۷۵	شیبانی و کتاب السیر
۷۷	السیر الصغیر
۸۱	فهرست السیر الصغیر
۸۴	السیر الکبیر
۸۶	فهرست السیر الکبیر

### فصل دوم: نگاه تحلیلی بر کتاب السیر

۸۹	گفتار اول: بنیان‌های فقهی اخلاق جنگ
۸۹	۱. سبب جنگ
۹۲	۱. تفاوت مشرکان عرب و غیر عرب در پذیرش جزیه
۹۴	۲. لزوم اذن امام در جهاد
۹۸	۳. درستی عقد امان هر مسلمان
۱۰۰	۴. تقسیم غنایم در دارالحرب
۱۰۳	۲. روابط بین الملل
۱۰۸	دارالاسلام و دارالحرب
۱۰۸	تعریف «دار»
۱۱۰	ریشه‌یابی دو واژه دارالاسلام و دارالحرب
۱۱۳	احکام شرعی دارالاسلام و دارالحرب
۱۱۷	اصالت سلّم
۱۱۸	گفتار دوم: حقوق بین الملل اسلام (شهرت فقه عراق و غربت فقه شام)
۱۱۸	منابع حقوق بین الملل اسلامی
۱۲۲	دادگستری و وفاداری
۱۲۴	شهرت فقه عراق و غربت فقه شام

### فصل سوم: اخلاق جنگ

۱۳۳	پیش‌گفتار
۱۳۳	چرا جنگ؟
۱۳۳	۱. برای زندگانی
۱۳۴	۲. برای طمع و آزمندی
۱۳۴	۳. برای انتقام و خون‌خواهی
۱۳۵	اهداف جنگ در اسلام
۱۳۶	عادت‌های جنگ پیش از اسلام
۱۳۹	گفتار اول: اخلاق پیشا‌جنگ
۱۳۹	۱. فراهم‌سازی هزینه‌های جنگ
۱۴۰	۲. مرزبانی
۱۴۱	۳. سفارش و اندرزها
۱۴۴	۴. آموزش فنون نظامی

۱۴۴	.....	۵. وقت آغاز جنگ
۱۴۵	.....	۶. گزینش فرمانده
۱۴۷	.....	۷. خواندن دعا
۱۴۷	.....	۸. دعوت به اسلام
۱۵۰	.....	۹. زنان در جنگ
۱۵۱	.....	۱۰. آموزش قرآن
۱۵۲	.....	۱۱. شعار و نشانه
۱۵۳	.....	۱۲. عقد امان
۱۶۴	.....	روابط اقتصادی
۱۶۶	.....	امان رسول
۱۶۸	.....	وظایف رسول
۱۶۸	.....	۱۳. تَنْفِیل
۱۷۱	.....	گفتار دوم: اخلاق میان جنگ
۱۷۱	.....	۱. نگاهبانی
۱۷۲	.....	۲. به‌کارگیری زنگ (جرس) و شعرخوانی
۱۷۳	.....	۳. هدیه گرفتن
۱۷۴	.....	۴. یارگیری از غیرمسلمانان
۱۷۶	.....	۵. نهی از کشتن غیر جنگ‌جویان (غیر نظامیان)
۱۷۹	.....	۶. سلاح‌های جنگ
۱۷۹	.....	الف: آتش افکندن
۱۸۰	.....	ب: ویران ساختن
۱۸۲	.....	ج: بریدن درخت
۱۸۳	.....	د: روان ساختن آب و نرساندن آب
۱۸۵	.....	ه: به‌کارگیری سَم
۱۸۵	.....	۷. سیر گرفتن (تَنْزُس)
۱۸۶	.....	۸. فرار از جنگ
۱۸۷	.....	۹. جاسوسی
۱۸۹	.....	۱۰. فریب‌کاری در جنگ
۱۸۹	.....	گفتار سوم: اخلاق پساجنگ
۱۸۹	.....	۱. پایان‌پذیری جنگ
۱۹۰	.....	الف: اسلام‌آوری
۱۹۲	.....	ب: صلح
۲۰۲	.....	ج: پیروزی در میدان نبرد
۲۰۴	.....	۲. غنیمت
۲۰۵	.....	تقسیم غنیمت
۲۰۷	.....	سهم اسب از غنیمت
۲۰۹	.....	۳. اسیران
۲۰۹	.....	سرانجام اسیر مشرک

## ۱۰ ❖ اخلاقِ مهاریِ جنگ

- ۲۱۵..... رفتار با اسیر مشرک  
۲۱۷..... رفتار اسیر مسلمان  
۲۱۹..... هم‌پاری دشمن  
۲۲۰..... واداری به گفتار یا کردار حرام  
۲۲۲..... امان اسیر  
۲۲۲..... کیفر اسیر  
۲۲۳..... ازدواج اسیر  
۲۲۳..... ۴. غُلُول
- ۲۲۹..... نکته‌های پایانی  
۲۳۵..... منابع  
۲۳۵..... پیش‌گفتار  
۲۳۶..... متن اصلی
- ۲۴۵..... شرح حال مؤلف و ویراستار مجموعه  
۲۴۵..... مرتضی رحیمی‌نژاد (Morteza Rahiminejad)  
۲۴۵..... محمدجعفر امیر محلاتی (Mohammad Jafar Amir Mahallati)

## پیش‌گفتار

### عریانی اخلاق در جنگ

درست یک دهه پس از پایان یافتن جنگ جهانی دوم، یعنی جنگی که مللی به‌ظاهر پیشرفته و متمدن، حدود هشتاد میلیون از شهروندان یکدیگر را با مشارکت مثال‌زدنی کشته بودند، کودکی خردسال در یک محله‌ی قدیمی شیراز هر شب قبل از خواب از مادر بزرگش افسانه‌ای تکراری می‌شنید که اخلاق جنگ را به زبان عامیانه، اما نافذ و به‌یاد ماندنی، حکایت می‌کرد. داستان مربوط به دختری بود که در جستجوی بخت و یافتن همسر، خود را آراست و در معرض خواستگاری جوان محله قرار داد. زیبایی و آراستگی او جوانان بسیاری را از جِزف گوناگون به صف خواستگاران کشید. قهرمان داستان برای محک زدن استواری شخصیت هر خواستگار، هوشمندانه، تنها یک پرسش کلیدی از هر کدامشان می‌پرسید: «اگر در زندگی مشترک دعوایی رخ دهد با من چه خواهی کرد؟»

به‌طور دقیق‌تر پرسش این بود: «اگر با من دعوایت شد مرا با چه خواهی زد؟» پس از طرح این سؤال، افسانه‌پرداز ایرانی پاسخ صریح خواستگاران را بی‌پرده بیان می‌کند. نجار: «با همین ازه». آهنگر: «با همین پتک». کفاش: «با همین سوزن جوالدوز...» قهرمان داستان نیز پس از هر پاسخ، اعلام می‌کرد که چون شدت خشونت خواستگار در نبرد احتمالی را بر نمی‌تابد از پیوند با او منصرف شده است.

داستانی که برای کودکان ساخته شده به‌شیوه‌ای مؤثر به طفل می‌فهماند که شیوه‌ی رفتار در جنگ یا دعوا مهمترین محک شخصیت هر فرد است. این گزاره‌ی اخلاقی

## ۱۲ ❖ اخلاقِ مهارِ جنگ

که در اخلاق‌پژوهی صلح به «اخلاق جنگ» معروف است در نظر شنونده معماگونه می‌نماید چرا که اصولاً جنگ و منازعه اموری ضد اخلاق است. با این‌همه چون تمدن‌ها و فرهنگ‌های کهن از دیرباز پدیده‌ی جنگ را اجتناب‌ناپذیر می‌دانستند، برای مهار و تخفیف خسارات آن، اندیشه‌ها و گزاره‌هایی را تحت عنوان اخلاق جنگ تدوین کرده و گسترش داده و در بعضی جنگ‌ها این گزاره‌ها را با درجاتی رعایت کرده‌اند.

اگر در افسانه‌ی هوشمندانه‌ی ایرانی، خواستگاران خشونت‌ناپرهیز، به هنگام دعوای احتمالی با همسر، از به‌کارگیری ابزار حرفه‌ی خود مثل اژده و پتک و سوزن به‌مثابه‌ی حربه‌ی منازعه‌ی ایدانداشتند، در گسترده‌ترین جنگ تاریخی، یعنی جنگ دَوم جهانی، نزاع پیشگان سلاح‌های خوفناک ساختند و در تراژیک‌ترین فاز آن با کاربرد بمب اتم دست به کشتار جمعی بی‌سابقه‌ای زدند.

اگر در افسانه‌ی ایرانی، تبدیل ابزار حرفه به سلاح مانع از پیوند دایم می‌شد. در زندگی حقیقی بین ملل، که آدمیان برای هلاکت یکدیگر وقت و اندیشه و ثروت صرف می‌کنند تا با سلاح‌های پیشرفته حرث و نسل را نابود سازند، بازگشت و تجدید روابط دو طرف مخاصمه، ضروری ادامه‌ی حیات این جهانی به حساب می‌آید. برای تسهیل همین تجدید روابط زخم‌خوردگان است که ادیان کهن دست به اختراع ارزش‌های اخلاقی پوزش و بخشایش یا عذر و عفو زده‌اند. ولی یک گام پیشتر از این مرحله، ادیان یا کسانی که برای پیشگیری، مهار، تخفیف دامنه و ختم سریع‌تر مخاصمه، دست به اختراع گزاره‌های اخلاق مهار جنگ زده‌اند، بیش از همه‌ی اخلاق‌پژوهان و اخلاق‌گزاران دیگر، شایسته‌ی تقدیر و احترام بشریت‌اند.

وقتی کودک محله‌ی قدیمی شیراز، دو ماه مانده به سی‌سالگی، در فوریه سال ۱۹۸۲ میلادی به ریاست کنفرانس دایمی خلع‌سلاح سازمان ملل در ژنو<sup>۱</sup> رسید از شباهت دستور کار یکی از پیچیده‌ترین و فتنی‌ترین نهادهای سازمان ملل متحد با داستانی که

۱. کنفرانس کاهش و محدودسازی جنگ‌افزارها:

(Conference for the Reduction and Limitation of Armaments) همایش جهانی خلع سلاح نهادی بود که اعضای جامعه‌ی ملل به همراه ایالات متحده آمریکا برای واقعیت بخشیدن به آرمان خلع سلاح در ژنو سوئیس بین سال‌های ۱۹۳۲ تا ۱۹۳۴ بنا نهادند. پس از جنگ دوم جهانی و تاسیس سازمان ملل، این نهاد به منظور مهار تولید، گسترش و کاربرد سلاح‌های کشتار جمعی به عنوان همایش خلع سلاح یا The Conference on Disarmament (CD) در ۱۹۷۸ احیاء شد و در آغاز دهه‌ی ۱۹۸۰ به موضوع مهار سلاح‌های شیمیایی و میکروبی پرداخت. ایران یکی از چهل کشور در زمره‌ی اعضای دایمی این همایش بوده است. هم‌اکنون اعضای دایم این همایش به ۶۵ عضو افزایش یافته است.

بارها از مادر بزرگ شنیده بود در شگفت شد. در آن هنگام بحث عمده‌ی این کنفرانس مکانیسم منع تولید، ذخیره‌سازی و کاربرد سلاح‌های امحاء دست‌جمعی شیمیایی و میکربی بود. در مباحث آن کنفرانس، بیشترین تنش‌ها در میان ابرقدرت‌ها یعنی ایالات متحده آمریکا، به نمایندگی جورج بوش پدر، و اتحاد جماهیر شوروی، به نمایندگی یکی از برجسته‌ترین دیپلمات‌های روسی بود. نمایندگان چهل کشور عضو کنفرانس روزهای متمادی و ساعت‌های طولانی صرف تمهید و تدوین کنوانسیون‌ی کردند که قرار بود همه‌ی کشورها را از تولید و کاربرد و ذخیره‌سازی سلاح‌های شیمیایی بازدارد. به نظر می‌رسید در این همایش دایمی و بین‌المللی، اخلاق جنگ به یکی از پیروزی‌های تاریخی خود دست می‌یافت.

درست شش سال بعد وقتی عراق در بهار ۱۳۶۷ (۱۹۸۸ میلادی) در حلبچه دست به کاربرد وسیع سلاح شیمیایی زد و حداقل پنج هزار نفر را درجا به فجیع‌ترین شکلی نابود ساخت، اعضای شورای امنیت سازمان ملل عکس‌العمل جدی بازدارنده و محکوم‌کننده‌ی نشان ندادند، و بنابراین شادی توفیقات کنفرانس خلع سلاح ژنو بر باد رفت. با این‌همه، حوادث آن سال‌ها بیش از پیش اهمیت تمدنی اخلاق جنگ را عریان ساخت. شاید عراق نباشد اگر بگوییم اصولاً کلان‌ترین بخش فلسفه‌ی وجودی سازمان ملل از زمان تأسیس تاکنون، تدوین، توسعه و اجرای موازین اخلاق جنگ است که در آغاز و بیشتر توسط ادیان و سپس متفکران حقوق بین‌الملل پدید آمده‌اند. در این صورت نگاهی بسیار اجمالی به تاریخچه‌ی اخلاق جنگ اهمیت موضوع کتاب پیش رو را بهتر آشکار می‌سازد.

”من خشونت را رد می‌کنم، زیرا هرگاه ادعای خیر دارد، آن خیر موقتی و ناپایاست؛ بلکه شرّش دائمی است.“

مهاتما گاندی

## شمای کلان تاریخ اخلاق جنگ

فقط ظرف دو دهه و اندی که از قرن بیست و یکم می‌گذرد بیش از یکصد جنگ در پهنه‌ی گیتی صورت گرفته است. با این همه، گمان اینکه جنگ پدیده‌ای اجتناب‌ناپذیر است هیچ پایه‌ی علمی ندارد. بر عکس، همان‌طور که برایان فرگوسن و مارگارت مید، دانشمندان مردم‌شناس در نشریه‌ی ساینتیفیک آمریکن استدلال علمی کرده‌اند، شواهد

## ۱۴ ❖ اخلاقِ مہارِ جنگ

ہزاران سالہی مردم شناسی، جنگ را گرایش ذاتی آدمی نمی‌شناسد.<sup>۱</sup> فرگوسن تاکید دارد که عواملی مانند رشد ناگہانی جمعیت، محدودیت منابع طبیعی و مرزکشی‌های ملل از عوامل تشویق جنگ است، ولی به گفته‌ی مارگارت مید، جنگ یک پدیده‌ی اختراعی است.

قرن‌ها قبل از اندیشه‌های فرگوسن و مید، یک آموزہی وحیانی مشہور در ادیان ابراهیمی کہ کشتن ہر انسان بی‌گناہی را معادل کشتن ہمہی جہانیان اعلام کردہ، جنگ را - کہ ہمیشہ تعداد بسیاری قربانی بی‌گناہ می‌گیرد - از منظر ہستی شناسانہ، غیر ضروری و بہ عنوان بزرگ‌ترین جنایت علیہ بشریت محکوم کردہ است. انسان ابتدایی آزمند، اما در طول تاریخ دست از جنگ نشستہ و ناچار ادیان، دفاع مشروع را تجویز کردہ اما تلاش داشتہ‌اند کہ آن را در ساز و کارہای اخلاقی و حقوقی سامان دہند. فرہنگ‌های باستانی متعددی نیز راجع بہ پدیدہی جنگ در منابع و مراحل تاریخ خود فلسفہ و موضع گیری ہنجاری داشتہ‌اند. روی ہم، فرہنگ‌های مختلف و ادیان در شکل گیری آنچه امروز بہ اخلاق جنگ تعبیر می‌شود مشارکت داشتہ‌اند کہ حاصل آن، مجموعہی عہدنامہ‌ها و پروتکل‌های بین‌المللی است کہ در دوران پسا مدرن در روابط بین‌الملل مورد استفادہ است.

”آرزو دارم همانگونه کہ نہاد بردہ داری بر افتاد، نہاد جنگ نیز بر افتد.“

مارتین لوتر کینگ

“

### مشارکت فرہنگ‌های ابراهیمی و رومی در نظریہی جنگ عادلانہ

بہ گفتہی یک پژوهشگر تاریخ اخلاق جنگ، ترنر جانسون، «سنت جنگ عادلانہ یک سنت اخلاقی عمدہ در فرہنگ‌های غربی است کہ توسط عوامل مذہبی و غیر مذہبی در درون این فرہنگ‌ها شکل گرفتہ است.»<sup>۲</sup> در مورد عوامل مذہبی، جانسون بہ دیدگاہ یہودی اشارہ دارد کہ توسط ابن میمون (م. ۶۰۱ قمری، ۱۲۰۴ میلادی) در عصر میانہ، صورت بندی شدہ

۱. نگاہ کنید بہ

R. Brian Ferguson and Margaret Mead, "No scientific proof that war is ingrained in human nature, according to study."

2. James Turner Johnson, "Historical Roots and Sources of the Just War Tradition in Western Culture" In Just War and Jihad, Edited by John Kelsay and James Turner Johnson, 3-3۱.

است. به نظر این میمون، در سنت یهود سه نوع جنگ مورد شناسایی بوده است: نخست، جنگ‌های مذهبی که بنا بر دستور صریح و نص فرمان خداوند و با نیروی انهدامی صورت می‌گرفته و مشارکت عموم مردان را واجب می‌انگاشته است. دوم، جنگ‌های دفاعی که باز همه‌ی مردان یهودی باید در آن شرکت کنند، ولی این جنگ‌ها به شدت نوع اول تخریبی نبوده است.

سوم، جنگ‌های اختیاری که دل‌بخواه پادشاهان بنی‌اسرائیل بوده و مشارکت در آنها به بهانه‌ی وظایف دیگر و معاذیری مانند عدم تناسب قوا و امان برای غیر نظامیان، قابل احتراز بوده است.

به نظر جانسون، سنت اخلاق جنگ یهودی، چنانچه پس از آن، توسط مسیحیان توسعه یافت، تنها به نظریه‌ی «تخفیف جنگ بنا به اصل عدالت درون جنگ کمک نمود.»<sup>۱</sup> در مورد عدالت، مشروعیت جنگ یا عدالت پیشا جنگ، این رومی‌ها بودند که به امر مشروعیت شروع جنگ پرداختند.<sup>۲</sup>

در سنت مسیحی، سن آگوستین (م. ۴۳۰ میلادی) و مرشدش بیشاپ آمبروز (م. ۳۹۷ میلادی)<sup>۳</sup> در قرون چهارم و پنجم میلادی اخلاق جنگ مسیحی را بر مبنای اصول مسیحی «همسایه‌ات را دوست بدار» و نیز وظیفه‌ی دفاع از همسایه پایه‌ریزی کردند.<sup>۴</sup> نظریه‌ی جنگ عادلانه یا مشروع<sup>۵</sup> تا قرن دهم میلادی (سوم هجری) در اروپا پذیرش جدی و گسترده‌ای نیافت. از آنجا که در قرون دهم و یازدهم میلادی جوامع اروپایی شاهد شیوع خشونت و بی‌قانونی بی‌سابقه‌ای بودند، نظریه‌های صلح خدا (عدم آزار غیر نظامیان) و آتش بس خدا (حرمت جنگ در روزهای مخصوص) توسعه یافت.<sup>۶</sup>

جانسون تاکید دارد که با همگرایی دو نظریه‌ی عدالت در مشروعیت و عدالت در شیوه‌ی جنگ؛ به دیگر بیان عدالت پیشا جنگ و عدالت درون جنگ در قرن دوازدهم (پنجم هجری)، سنت جنگ عادلانه در اواخر قرون میانه پایه‌گذاری شد. نخستین کتاب مدوّن پیرامون اخلاق و قوانین جنگ عادلانه در فرهنگ غربی، کتاب دکرتوم نوشته‌ی

۱. *Jus in bello* عدالت درون جنگ

۲. *Jus ad bellum* عدالت پیشا جنگ

3. Saint Augustine and Bishop Ambrose

۴. میتوان این اصول را حب الجار یا دفاع از همسایه نامید.

5. Just war

6. Peace of God and Truce of God

## ۱۶ ❖ اخلاقِ مہارِ جنگ

یک راہب مسیحی بنام گراتیان (م. ۱۱۴۰ میلادی)<sup>۱</sup> بود که در میانه‌ی قرن دوازده میلادی، عدالتِ پیشا جنگ و درون را در یک سیستم منسجم سامان بخشید. در طول جنگ‌های صلیبی که در سال ۱۰۹۵ میلادی آغاز شد، این نهادهای شوالیه‌گری (معادل انگلیسی اهل فتوت یا جوانمردان)<sup>۲</sup> بودند و نه ارباب کلیسا که نقش عمده‌ای در تدوین مقررات عدالت در شیوہی جنگ یا عدالت درون جنگ ایفا کردند. این نکته در تاریخ تطورِ نهادهای شوالیه‌گری اروپایی، که به تعبیری سازمان‌های غیر دولتی رزمندہی مسیحی در قرون میانه بودند و بخش عمده‌ای از نبردهای صلیبی را هدایت می‌کردند، بسیار جالب توجه است که در اثر درگیری با رزمندگان مسلمان، در عین جنگ، تحت تاثیر اخلاق جوانمردانہی نیروها و فرماندهان مسلمان از قبیل صلاح‌الدین ایوبی قرار گرفتند و بخشی از اخلاق جنگ ایشان را جزو اصول خود ساختند. از این رو، برای هر محقق اخلاق جنگ بویژه در سنت اسلامی، پژوهش پیرامون تعاملات نهضت‌ها و سازمان‌های جوانمردی ایرانی و یا فتوت اسلامی با سازمان‌های شوالیه‌گری ضرورت تام دارد.<sup>۳</sup>

### دو تحوّل عمده در استقلال عدالت درون جنگ از عدالت برون جنگ

عدالت درون جنگ در فرهنگ غربی، تا قبل از دوران مدرن، دو تحوّل عمده از سر گذراند. نخست، این هوگو گروتیوس (م. ۱۶۴۵ میلادی)<sup>۴</sup> بود که ساحت عدالت درون جنگ را از عدالت برون جنگ، استقلال نظری و اخلاقی بخشید. او تاکید کرد که فارغ از امر علل شروع و مشروعیت جنگ‌ها، ملاحظات انسان‌دوستانہی جنگ باید مورد احترام و رعایت باشد.

تحوّل مهمّ دوم، موقعی رخ داد که ژان ژاک روسو (م. ۱۷۷۸ میلادی)<sup>۵</sup> فیلسوف اجتماعی اهل سوئیس، سعی کرد یک مبنای نظری استوار برای حمایت از غیر نظامیان منفرد در مقابل دولت‌ها که طرف اصلی جنگ‌ها هستند فراهم نماید.

بدین ترتیب روسو استقلال عدالت درون جنگ را که توسط گروتیوس پایه گذاری شده بود به حیطہی اجرا آورد. برای این امر وی ساحتِ حقوقیِ هویتِ دولت‌ها را از

1. Decretum of Gratian

2. Chivalry

3. نگاه کنید به فصل فتوت در کتاب نگارنده: Ethics of War and Peace in Iran and Shi'i Islam

4. Hugo Grotius

5. Jean Jaque Rousseau

هویتِ حقوقیِ آحادِ افرادِ تحتِ آن حکومت‌ها جدا کرد و بدینسان حمایت از شهروندان غیر نظامی در جنگ‌ها را در بر مبنای حقوقی مستحکم و مستقلاً قرار داد.

”اگر قضاوتِ هنجاری در مشکل‌ترین ساحت از روابط انسانی یعنی جنگ ممکن باشد، در همه‌جای دیگر ممکن خواهد بود. جنگ، همه‌ی بزک‌های تمدنی را از ما می‌گیرد؛ و اندام برهنه‌ی ما را هویدا می‌سازد.

مایکل والزر،<sup>۱</sup>

### مکاتب اخلاق مہار جنگ و گزاره‌های جنگ عادلانه

نظریه‌های غربی در وادی اخلاق جنگ، شامل نظریه‌ی جنگ عادلانه، بیشتر، پیرامون چهار پرسش محوری می‌چرخند و بر حسب نوع پاسخ، سه مکتب مشخص را تعریف می‌کنند: نخستین پرسش این است که اصولاً منافع ملی تا چه حد به اخلاق مربوط می‌شود؟ دوم اینکه چه توجیه‌های اخلاقی برای توسل به جنگ و جود دارد؟ سوم این که موازین و هنجارهای اخلاقی حین جنگ کدام‌اند؟ و بالاخره چهارم این که موازین رفتاری پس از جنگ با کشور یا گروه مغلوب چگونه‌اند؟

به تناسب و بر حسب اینکه این سؤالات چه پاسخی دریافت دارند، مکاتب سه گانه‌ی صلح‌گرا که مطلقاً مخالف هر نوع جنگ است؛ و جنگ عادلانه که برخی از انواع جنگ‌ها را مانند جنگ دفاعی مشروع می‌داند؛ و مکتب رئالیست یا واقع‌گرا که ساز و کارهای تعقیب منافع ملی از جمله جنگ را مستقل از اخلاق می‌شناسند تعریف شده‌اند.<sup>۱</sup> از آنجا که در مکاتب اول و سوم جنگ مطلقاً ضد اخلاقی یا غیر اخلاقی است، تنها مکتبی که به اخلاق سنجی مقوله‌ی جنگ می‌پردازد، مکتب جنگ عادلانه است. ملاحظات اخلاقی جنگ عادلانه به سه ساحت اخلاق پیشا جنگ، اخلاق درون جنگ و اخلاق پسا جنگ تقسیم می‌شود.

---

۱. از جمله فلاسفه سیاسی رئالیست میتوان توماس هابز Thomas Hobbes (م. ۱۶۷۹) را نام برد که معتقد بود: «پیمان‌ها بدون شمشیر، الفاظی بیش نیستند.» پس از او به فلاسفه‌ی سیاسی رئالیست افراطی مانند سردار نظامی پروسی، کارل کلازویتس Karl Clausewitz (م. ۱۸۳۱) بر می‌خوریم که معتقد بود «جنگ ادامه سیاست است منتها با وسایلی دیگر.» هانا آرنست از قول نویسنده‌ی گمنامی گزاره بدیعی را نقل می‌کند که «جنگ دنباله صلح است منتها با وسایلی دیگر.» قدر مشترک این اندیشه‌ها این است که اخلاق را از جرگه‌ی سیاست و جنگ خارج می‌کنند (نگاه کنید به هانا آرنست، خشونت و اندیشه‌هایی در مورد سیاست و انقلاب، ص. ۲۵-۲۷).

در اخلاق یا عدالت پیشا جنگ،<sup>۱</sup> سوالات پیرامون اهداف و علل در شش زمینه صورت می‌بندد که برای نخستین بار در رساله‌ی آکساندر هیل (م. ۱۲۴۵ میلادی) مُتالّه و فیلسوف مسیحی مطرح گردید.<sup>۲</sup> این شش زمینه عبارت‌اند از: علل عادلانه جنگ؛ مسولیت مشروع برای دستور جنگ؛ تناسب قوا، هزینه‌ها و حاصل جنگ؛ جنگ به عنوان آخرین راه‌حل اختلافات؛ امید معقول توفیق در جنگ؛ نیت و هدف مشروع جنگ.<sup>۳</sup>

در اخلاق یا عدالت درون جنگ،<sup>۴</sup> که به شیوه‌ی جنگ یا چگونگی رفتار در جنگ (اعم از مشروع السبب یا غیر مشروع السبب) می‌پردازد، چهار پرسش عمده درون جنگی مطرح می‌شود: محدوده‌ی جغرافیایی جنگ؛ گستره شمول مشروع جنگ به حیظه‌ی نظامیان و غیر نظامیان؛ نوع سلاح‌هایی که به کار می‌رود و هدف و عمق تخریب این جنگ افزارها؛ شیوه‌ی رفتار با اسرای جنگی و نظامیان زخمی.<sup>۵</sup>

در اخلاق یا عدالت پسا جنگ،<sup>۶</sup> که به نحوه‌ی رفتار نیروی فاتح با سرزمین‌های اشغالی و مردم بومی می‌پردازد، رعایت حقوق بنیادین بشر، سلامت و رفاه، آزادی‌های اساسی و سایر امور گذران زندگی متعارف مغلوبین، مدّ نظر است.<sup>۷</sup> آنچه در مورد محتوای حقوقی هر سه ساحت جنگ عادلانه آمد البته به مرور شرح و بسط و شمول بیشتری پیدا کرده و می‌کند و در اینجا صرفاً یک توضیح حد اقلی برای آشنایی ذهن خوانندگان آمده است.

”از این رو ما بر بنی اسرائیل مقرر داشتیم که هر کس دیگری از نفوس انسانی را به غیر قصاص قتل یا فساد روی زمین، بکشد گویی همه‌ی بشریت را کشته و هر کس دیگری را احیا کند، گویی همه‌ی انسان‌ها را احیا کرده.“

قرآن مجید، مائده، ۳۲

1. *jus ad bellum*

2. Alexander of Hales

3. just cause, right authority, proportionality, war as a last resort, the reasonable hope of success, right intention

4. *jus in bello*

5. the boundaries or limits of war, the legitimate extension of war to combatants or noncombatants, the types of weapons used (concerning intended, impact and level of destruction), the treatment of wounded and prisoners of war

6. *jus post bellum*

7. codes of treating occupied territories and indigenous people: Their basic human rights, wellbeing, liberties, etc.

## اخلاق جنگ در سنت اسلامی

قرآن مجید، در سوره‌ی مائده آیه‌ی ۳۲، ضمن اشاره به داستان هابیل و قابیل، بنیاد هستی‌شناسانه صلح را در منع کشتن بی‌گناهان پی ریخته است:

«از اینرو ما بر بنی اسرائیل مقرر داشتیم که هر کس دیگری از نفوس انسانی را به غیر قصاصی قتل یا فساد روی زمین بکشد گویی همه‌ی بشریت را کشته و هر کس دیگری را احیا کند، گویی همه‌ی انسان‌ها را احیا کرده است.»

توجه کنیم که طبق این آیه، در حساب الهی، شایستگی هر فرد انسانی فراتر از آن است که به شمارش آید. یک نفس محترم ممکن است، از نظر ارزش زیستی، برابر هزار نفر، یا برابر بی‌شمار باشد. به دیگر سخن، چون جنگ‌ها همیشه قربانیان متعدد بی‌گناه دارد، در هر جنگ، کل بشریت بارها می‌میرد. عجیب این که این آموزه که در کهن‌ترین متون ابراهیمی آمده مانع جنگ‌آوران نبوده و آن را یا از سر شهوت خشونت‌گری نادیده انگاشته و یا با کودنی نفهمیده گذاشته و گذشته‌اند!

در فاز بعدی تلاش‌ها و آموزه‌های قرآنی برای جلوگیری از جنگ و دعوا، این کتاب مقدس، انواع و اصناف اندیشه‌ها و نهادهای بخشایش‌گستر را فراروی بشریت قرار داده است. عفو(گذشت از مجازات)، صفح (گذشت از سرزنش)، غفران (خطا پوشی)، محو (نابودی پیشینه و آثار گناه) و تبدیل (امکان تبدیل گناه و خطا به صواب و امتیاز معنوی) به ترتیب پنج درجه و مرحله بخشایش قرآنی است که همراه با امکانات پشیمانی، عدالت‌جبرانی، توبه، انابه و شفاعت (میانجی‌گری) در رویکردی حداکثری همه‌ی امکانات نظری و عملی و آخرتی را برای اجتناب از منازعه پیش روی مومنان قرار داده است. همه‌ی این گزاره‌ها در ساحت عدالت پیشا جنگ زیربنای اخلاق مهار جنگ در اسلام محسوب می‌شوند.

## تلاش فقیهان مسلمان برای صورت‌بندی اخلاق و اجرایی کردن حقوق انسانی در جنگ

آموزه‌های قرآنی برای پیشگیری از جنگ و نزاع، با واقع بینی روان انسان، در گام بعدی همراه است با تلاش‌های اصولی و نهادی گوناگون برای مهار جنگ‌ها، تخفیف خسارات آن‌ها، توجه به حقوق انسانی فراجنگ، و تمهید بازگشت سریع به روابط حسنه بین طرفین متخاصم. علاوه بر این آموزه‌ها، سیره‌ی رفتاری پیامبر ﷺ و امامان علیهم‌السلام در جنگ‌های متعددی که جامعه‌ی جاهلی و بدوی به ایشان تحمیل کرد، منبع مهمی برای

تمشیتِ رفتار اخلاقی در جنگ‌ها به دست داد که همراه با آموزه‌های اخلاقی قرآن، در تدوین فقه جنگ به نسل اول فقیهان مسلمان کمک شایانی نمود، به نحوی که اگر در جهان مسیحیت تدوین نخستین قانون و روش‌های منسجم اخلاقِ جنگ دوازده قرن به طول انجامید، تا بالاخره توسط راهب گراتیان در میانه‌ی قرن دوازدهم فراهم آید، فقیهان مسلمان تنها یک قرن بعد از رحلت پیامبر اکرم به نحوی که در کتاب حاضر آمده نخستین رساله‌های منسجم فقه جنگ مبتنی بر اخلاق جنگ را تدوین کردند. این فقیهان با استفاده از منابع فقهی، تاریخی و تفسیری، حقوق جنگ در اسلام را در رساله‌هایی بنام سیر گرد آورده و مدون ساختند. نخست زید ابن علی (م. ۱۲۲ هجری) و سپس به ترتیب محمد ابن عبدالله نفس الزکیه (م. ۱۴۵)، ابوعمر و اوزاعی (م. ۱۵۷)، ابواسحاق فزاری (م. ۱۸۵) و محمد ابن الحسن الشیبانی (م. ۱۸۹) در کتب سیر خود در عمل شالوده‌ی مدون روابط بین‌الملل جهان اسلام را پی ریختند.

چالش‌های فقه جنگ طبق آنچه زید، نفس الزکیه، اوزاعی، فزاری و شیبانی فراهم آورده‌اند نشان می‌دهد که هر سه ساحت اخلاق پیشا جنگ، درون جنگ و پسا جنگ به منظور پیشگیری، کاهش گستره و آلام جنگ بطور گسترده، مدّ نظر فقیهان مسلمان بوده است. به‌عنوان مثال اصل خودداری از آغازگری عملیات جنگی، صیانت از عهد و عقدو میثاق با دشمن که پیش از جنگ صورت گرفته یا ممنوعیت خیانت به عهد (بنا به نظر محقق داماد، تفاوت حقوقی بین غدر و خدعه در کنوانسیون لاهه ۱۹۰۷ ملحوظ شده است)، صیانت از امان به پناهندگان صرف‌نظر از سلسله مراتب نظامی، ممنوعیت کاربرد سم و آلودن آب شرب و محیط زیست، حرمت حمله به سالخورده‌گان، زنان و کودکان، حرمت تخریب اماکن مقدّسه‌ی سایر ادیان، منع سوء رفتار با اسرای جنگی، منع شبیخون و غیره.

از میان پنج فقیه نامبرده، پرکارترین آنها یعنی محمد ابن الحسن شیبانی برای جهان اسلام بلکه بواسطه‌ی کتاب مجید خدّوری برای جهان غرب نیز به‌عنوان بنیان گذار روابط بین‌الملل شناخته شده است.<sup>۱</sup> به‌نظر می‌رسد امتیاز مهم و منحصر کتاب حاضر این باشد که دو فقیه قبل از شیبانی و همچنین دو فقیه معاصر وی را نیز به‌عنوان بنیان گذاران روابط بین‌الملل در تاریخ اسلام معرفی می‌کند. علاوه بر این، کتاب حاضر خواننده را متوجه می‌کند که آن فقیهان نام‌دار در واقع هر کدام یک مکتب اخلاق جنگ

1. Majid Khadduri, *The Islamic Law of Nations*.